

مدل جامعه‌سازی اقتصادی در قرآن؛ رویکردی بر پایه تحلیل آموزه‌های سوره بقره

۱. طیبه طغیانی ریزی: گروه علوم قرآن و حدیث، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران
۲. امیر احمدنژاد: گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران
۳. محمدرضا حاجی اسماعیلی حسین آبادی: گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: Ahmadnezhad@ltr.ui.ac.ir

چکیده

ساماندهی جامعه اسلامی طراز، مبتنی بر اصول اخلاقی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی اسلام، به بسترسازی، استفاده از روش‌های مؤثر، و غلبه بر چالش‌ها و موانع پیش‌رو نیاز دارد. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی، به بررسی عوامل زمینه‌ساز ساخت تمدن اسلامی، چالش‌های موجود، و سیر تحولات آن از زمان مدینه‌النبی (ص) تا به امروز می‌پردازد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که جامعه اسلامی نوپا، تحت هدایت پیامبر (ص) و با الهام از آموزه‌های سوره بقره، ابتدا بر ایجاد روابط سیاسی، انعقاد پیمان‌های صلح، و تدوین قوانین اولیه تمرکز داشته است. سپس، با راهکارهایی نظیر عفو، روشنگری، و مقابله با شبهات و منافقین، تعامل با مخالفان را مدیریت کرده است. در بُعد مالی و اقتصادی نیز، اقدامات مهمی شامل شناسایی ظرفیت‌های مالی، توسعه مناسبات تجاری، ایجاد بازارهای نوین، جهاد اقتصادی، مقابله با مصرف‌گرایی، حمایت از تولید و رفع فقر صورت گرفته است. در طول این مسیر، همواره چالش‌هایی مانند مخالفت‌ها و دشمنی‌ها، شبهه‌افکنی‌های فرهنگی و سیاسی، تحریم‌های اقتصادی و فساد مالی وجود داشته که با تدابیر مناسب برطرف شده‌اند. این پژوهش نتیجه می‌گیرد که با درک سیر تحولات تاریخی و به‌روزرسانی آموزه‌های اسلامی متجلی در سوره بقره، می‌توان از روش‌ها و راهکارهای موفق گذشته برای دستیابی به هدف نهایی جامعه‌سازی اسلامی در عصر حاضر بهره برد.

کلیدواژه‌گان: جامعه‌سازی، جامعه‌اسلامی، روش‌های جامعه‌سازی اسلامی، زمینه‌ها و موانع، سوره بقره

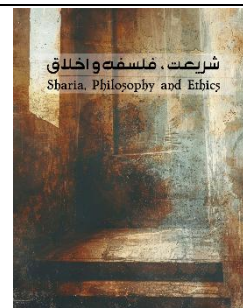
شیوه استناددهی: طغیانی ریزی، طیبه، احمدنژاد، امیر، و حاجی اسماعیلی حسین آبادی، محمدرضا. (۱۴۰۴). مدل جامعه‌سازی اقتصادی در قرآن؛ رویکردی بر پایه تحلیل آموزه‌های سوره بقره. شریعت، فلسفه و اخلاق، ۳(۶)، ۱-۱۳.

تاریخ ارسال: ۲۶ آذر ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۷ بهمن ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۲۵ بهمن ۱۴۰۴

تاریخ چاپ: ۱ اسفند ۱۴۰۴

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به‌صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

Economic Society-Building Model in the Qur'an: An Approach Based on the Analysis of the Teachings of Surah Al-Baqarah

1. Tayebeh Toghyani Rizi: Department of Quran and Hadith Sciences, Isf.C., Islamic Azad University, Isfahan, Iran

2. Amir Ahmadnezhad*: Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran

3. Mohammad Reza Haji Esmaeili Hossein Abadi: Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran

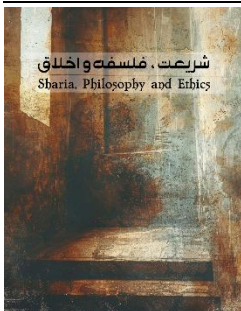
*Corresponding Author's Email: Ahmadnezhad@ltr.ui.ac.ir

Abstract

The organization of an ideal Islamic society, grounded in the moral, political, economic, and cultural principles of Islam, requires the establishment of appropriate foundations, the utilization of effective methods, and the ability to overcome existing challenges and obstacles. Using a descriptive–analytical method, this study examines the factors that facilitate the construction of Islamic civilization, the challenges encountered in this process, and the trajectory of its development from the era of Madinat al-Nabi (the City of the Prophet) to the present day. The findings indicate that the nascent Islamic society, under the leadership of the Prophet Muhammad (PBUH) and inspired by the teachings of Surah Al-Baqarah, initially focused on establishing political relations, concluding peace treaties, and formulating foundational legal frameworks. Subsequently, through strategies such as forgiveness, enlightenment, and confronting doubts, misconceptions, and hypocrites, it managed its interactions with opponents and adversaries. In the financial and economic sphere, significant measures were undertaken, including identifying economic capacities, expanding commercial relations, establishing new marketplaces, promoting economic jihad, combating consumerism, supporting production, and alleviating poverty. Throughout this process, persistent challenges such as hostility and opposition, cultural and political misinformation campaigns, economic sanctions, and financial corruption emerged, yet these were addressed through appropriate and effective measures. The study concludes that by understanding the historical trajectory of Islamic societal development and by updating the Islamic teachings manifested in Surah Al-Baqarah, it is possible to employ successful historical methods and strategies in order to achieve the ultimate objective of Islamic society-building in the contemporary era.

Keywords: Society-building, Islamic society, Islamic society-building methods, foundations and obstacles, Surah Al-Baqarah.

How to cite: Toghyani Rizi, T., Ahmadnezhad, A., & Haji Esmaeili Hossein Abadi, M. R. (2025). Economic Society-Building Model in the Qur'an: An Approach Based on the Analysis of the Teachings of Surah Al-Baqarah. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 3(6), 1-13.

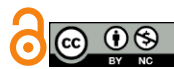

Submit Date: 17 December 2025

Revise Date: 06 February 2026

Accept Date: 14 February 2026

Publish Date: 20 February 2026

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

The formation of an ideal Islamic society is not merely a moral or devotional project, but a comprehensive civilizational process that requires intellectual foundations, legal order, economic discipline, political organization, and ethical regulation. From the Qur'anic perspective, human social life is inseparable from shared beliefs, collective norms, and institutional arrangements that guide people toward perfection, justice, and meaningful life. In this framework, civilization is not reducible to material indicators such as wealth, urbanization, or political expansion; rather, Islamic civilization is defined by the harmonious organization of human beings within a rational and morally guided life, grounded in justice, spirituality, and collective participation in material and spiritual development (1). Surah Al-Baqarah occupies a central position in this process because it was revealed in the Medinan period, when the Muslim community was moving from a persecuted religious group toward an organized society with legal, political, and economic institutions (6). Therefore, this surah can be read as a foundational charter for Islamic society-building, especially because it integrates doctrines of faith, social norms, family law, financial obligations, economic justice, and political identity into a single normative structure. The present study examines the economic model of society-building in the Qur'an with specific emphasis on Surah Al-Baqarah, arguing that the economic teachings of this surah are not isolated legal rulings, but components of a coherent model for transforming a fragmented tribal society into a just, productive, transparent, and spiritually oriented Islamic community.

The theoretical foundation of the economic model in Surah Al-Baqarah rests on three interrelated concepts: divine unity, human vicegerency, and social responsibility. The Qur'anic declaration that all that exists in the heavens and the earth belongs to God establishes a theological foundation for economic life, according to which ownership is not an absolute individual entitlement but a delegated trust governed by divine law and public welfare (4). The account of human vicegerency in the opening sections of Surah Al-Baqarah presents humankind as God's representative on earth, endowed with knowledge, dignity, and responsibility; this status implies that economic activity must be conducted within the framework of justice, trusteeship, and accountability. In this regard, Islamic economics differs from both unrestrained liberal individualism and state-centered collectivism, because it recognizes private possession and economic agency while limiting them through moral obligations, distributive justice, and prohibition of exploitative accumulation (3). The concept of *hayat tayyibah*, or the good and purified life, further clarifies the purpose of economic order: material welfare must be joined with moderation, justice, and spiritual orientation rather than detached from them (2). Thus, the economic vision of Surah Al-Baqarah is grounded in an anthropology of dignity and responsibility, where the human being is neither an unlimited possessor nor a passive economic subject, but a trustee whose economic conduct must serve social balance, moral purification, and collective flourishing.

This study adopts a descriptive-analytical method. Its primary data consist of the verses of Surah Al-Baqarah, especially those related to ownership, usury, charity, debt documentation, lawful trade, social solidarity, and public justice. These verses are interpreted in light of major exegetical, jurisprudential, ethical, and historical sources, including *Tafsir Nemouneh*, *Al-Mizan*, *Anwar-e Derakhshan*, works on Islamic economic thought, and historical accounts of the Prophet's society-building in Medina (1, 4, 7). The analytical procedure involves identifying the economic principles embedded in the surah, examining their relationship with the broader social and political project of the Medinan community, and reconstructing them as a coherent model of Islamic economic society-building. The study does not treat the economic verses merely as scattered rulings; rather, it reads them as an integrated normative system in which belief, law, ethics, market regulation, redistribution, and governance mutually reinforce one another. Historical materials related to the Prophet's establishment of social and economic institutions in Medina are also used to clarify how Qur'anic principles were operationalized in practice, particularly through the formation of markets, regulation of trade, encouragement

of work and production, and establishment of public financial mechanisms (11, 12). Accordingly, the study seeks to extract an applicable model rather than merely describe isolated doctrines.

The findings show that the economic model of Surah Al-Baqarah is organized around several major principles, the most decisive of which is the absolute prohibition of usury and the establishment of a productive and participatory economy. Verses 275 to 281 of Surah Al-Baqarah reject usury as a destructive economic mechanism and distinguish it categorically from lawful trade: trade is legitimized because it involves real exchange, productive activity, risk, and social utility, whereas usury generates profit without productive contribution and transfers wealth from the needy to the powerful (1). This distinction reveals that the Qur'an is not opposed to profit as such, but to profit detached from labor, risk, production, and ethical responsibility. The severity of the Qur'anic language concerning usury demonstrates that it is not merely an individual sin but a systemic threat to justice, social stability, and the legitimacy of the Islamic order. In place of usury, the Qur'anic model promotes lawful exchange, partnership-based contracts, benevolent lending, and leniency toward insolvent debtors. This alternative model is reinforced by the ethics of compassion in debt relations, especially the instruction to grant respite to those in hardship. In this structure, economic relations are not governed solely by contract formalism or creditor advantage, but by moral responsibility, social solidarity, and recognition of vulnerability. Therefore, the anti-usury framework of Surah Al-Baqarah functions as the turning point of Islamic economic society-building, because it dismantles exploitative financial relations and redirects capital toward productive, participatory, and socially beneficial activity.

Another major finding is that Surah Al-Baqarah constructs a model of wealth distribution and economic transparency through the institutionalization of charity, almsgiving, public finance, and legal documentation. Verses 261 to 274 present *infaq* not merely as a private virtue, but as a social and economic mechanism for redistributing surplus wealth, reducing poverty, and activating social solidarity (8). The Qur'anic imagery of a grain producing seven hundred grains indicates both spiritual multiplication and the broader social effect of giving, because wealth directed toward the needy re-enters the economic cycle and strengthens communal resilience. At the same time, Surah Al-Baqarah establishes the ethics of giving by prohibiting reproach, humiliation, and harm toward recipients, thereby preserving human dignity and preventing charity from becoming a tool of domination. The establishment of *bayt al-mal* in the Prophet's community can be understood as the institutional expression of this distributive logic, since public resources such as zakat, tribute, and other revenues were organized for public needs, governance, and social support (9). In addition, the longest verse of the Qur'an, Ayat al-Dayn, provides a sophisticated framework for documenting debts, clarifying obligations, appointing witnesses, and preventing financial disputes. This emphasis on documentation demonstrates that economic morality requires legal and administrative transparency, not merely personal piety. The prohibition of consuming wealth unjustly and using corrupt access to rulers for financial gain further indicates that the Qur'an directly confronts systemic corruption, bribery, and rent-seeking as threats to justice and public trust (8). The Prophet's supervision of markets and the emergence of *hisbah* similarly show that a just economy requires active regulation, inspection, and protection of fair exchange (10, 11).

In conclusion, the economic society-building model derived from Surah Al-Baqarah is a comprehensive and purposeful framework based on divine ownership, human trusteeship, justice, productive exchange, redistribution of wealth, transparency, and resistance to domination. Its central logic is that no Islamic society can become stable, ethical, and civilizational effective while its economy is built on usury, corruption, opacity, consumerism, poverty, and dependency. The model begins with a transformation in worldview, moves toward legal and institutional reform, and culminates in the creation of a society in which wealth circulates justly, economic activity remains tied to production and responsibility, and governance protects public rights against exploitation and rent-seeking. In the contemporary era, this model can be operationalized through genuine participatory finance, expansion of interest-free lending for essential needs and small enterprises,

transparent documentation of financial contracts, technologically supported anti-corruption oversight, purposeful redistribution through zakat, waqf, and charity, and strategic economic independence in essential goods and services. The enduring significance of Surah Al-Baqarah lies in its ability to connect faith with law, ethics with institutions, and spirituality with economic justice, thereby offering a practical foundation for Islamic society-building in both historical and modern contexts.

زندگی اجتماعی انسان و لزوم تعامل او با هموعان، امری گریزناپذیر است و الگوهای رفتاری و هنجارهای اجتماعی یک جامعه، برآمده از باورهای مشترک اعضای آن است. از منظر دینی، این جامعه باید در مسیری الهی و کمال بخش هدایت شود. هدف غایی از بعثت پیامبر اسلام (ص)، تعالی فردی و جمعی بشر و نیل او به کمال مطلق بود که این امر بدون شکل‌گیری یک جامعه متمدن و آرمانی میسر نمی‌شد. در ادبیات اسلامی، تمدن، تمدن اسلامی، فراتر از مؤلفه‌های مادی صرف، چون شهرنشینی و ثروت، می‌باشد و جوهره اصلی آن، عدالت، معنویت و حیات معقول است. علامه جعفری (ره) با رویکردی ارزش‌مدارانه، تمدن را «تشکل هماهنگ انسان‌ها در حیات معقول، به همراه روابط عادلانه و اشتراک همه افراد و گروه‌ها در پیشبرد اهداف مادی و معنوی انسان‌ها در همه ابعاد مثبت» تعریف می‌کند (۱). فرآیند تمدن‌سازی اسلامی، مستلزم تدوین زیرساخت‌های فکری، اخلاقی، سیاسی و اقتصادی بود که به‌طور جامع در قرآن کریم ترسیم شده است.

قرآن کریم، به‌ویژه در سوره بقره، به‌عنوان مبنای نظری این دگرگونی عظیم، وظیفه تبدیل یک جامعه قبیله‌ای و پراکنده با اقتصاد جاهلی، متکی بر ربا و استثمار، را به یک امت واحد بر عهده داشت. این سوره، نه تنها احکام فردی، بلکه ساختارهای کلان اجتماعی، سیاسی و به‌ویژه اقتصادی را هدف قرار داد تا زمینه را برای تحقق حیات طیبه فراهم آورد (۲). حیات طیبه، هدف غایی اقتصاد اسلامی است که در آن رفاه مادی با قناعت، و پیشرفت با عدالت همراه می‌شود (۳). سوره بقره با بیش از ۶۰۰ حکم و دستور، عملاً نقشه راه پیامبر (ص) برای مدیریت تحول در مدینه بود. از منظر معرفتی، این تمدن بر دو رکن اساسی استوار است که سوره بقره آنها را در آغاز آفرینش مطرح می‌سازد: اول، تبیین مقام «خلافت الهی» انسان بر روی زمین، که هدف غایی او و مسئولیت حکمرانی را بر پایه اجرای عدل تعیین می‌کند: «وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً...» (بقره: ۳۰) و دوم، تأکید بر مقام علم و دانش به‌عنوان برترین وجه تمایز خلیفه الهی: «وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا...» (بقره: ۳۱). تمدن اسلامی، تمدنی علم‌بنیان و مبتنی بر کرامت انسانی است که بدون تحقق این دو رکن، هیچ پیشرفت اجتماعی و اقتصادی پایداری نخواهد بود (۴). مقام خلافت به این معنا است که انسان، امین بر مال و جان دیگران است (۵) و هرگونه ستم و انحصار ثروت، تخطی از این امانت الهی محسوب می‌شود.

سوره بقره، طولانی‌ترین سوره قرآن و نخستین سوره‌ای است که پس از هجرت پیامبر (ص) در مدینه نازل شد و به همین دلیل، نقش یک منشور جامعه‌سازی و تأسیس دولت را ایفا می‌کند (۶). این سوره با تبیین بخش عظیمی از آیات الاحکام، نظم حقوقی و اجتماعی جامعه نوپا را پایه‌ریزی کرد. احکام این سوره، گستره وسیعی از حیات جمعی را شامل می‌شود: از قوانین عبادی، مانند تغییر قبله و احکام حج و صوم، تا احکام جامع اجتماعی و خانوادگی، مانند قصاص، طلاق و ازدواج، و مهم‌تر از همه، احکام اقتصادی محوری، مانند تحریم ربا، تشویق به انفاق و لزوم ثبت دیون، که ساختار اقتصادی را عادلانه می‌ساخت (۷). علاوه بر این، این سوره به دلیل نزول در مقطع مدیریت جامعه چندقومیتی مدینه، روش‌های عملی مدیریت تعارض و خنثی‌سازی کارشکنی‌های داخلی، منافقین، و خارجی، یهود و قریش، را ارائه می‌دهد؛ مثلاً در آیه ۱۴۴، بحث تغییر قبله، ابعاد سیاسی و هویتی جامعه را تثبیت کرد. همچنین، قرآن در این سوره، به داستان‌های بنی اسرائیل پرداخته تا جامعه نوپای اسلامی از اشتباهات پیشینیان عبرت گیرد و ضرورت حفظ وحدت و انسجام را برای تمدن‌سازی گوشزد نماید: «تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلكُمْ مَا كَسَبْتُمْ وَلَآ تُسْأَلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ» (بقره: ۱۳۴ و ۱۴۱). لذا، این سوره یک نقشه راه کامل برای تحقق اهداف اقتصادی و اجتماعی امت اسلامی است. پژوهش حاضر، با تکیه بر این مبانی، تلاش دارد تا مدل اقتصادی مستخرج از سوره بقره را تحلیل کرده و راهکارهای اجرایی آن را برای چالش‌های جامعه امروز ارائه نماید.

روش تحقیق

روش تحقیق پژوهش حاضر، توصیفی - تحلیلی است. در این تحقیق، داده‌ها از منابع اصلی شامل آیات سوره بقره، تفاسیر معتبر، تفسیر نمونه، المیزان، انوار درخشان، و کتب فقهی و تاریخی، سیره نبوی، جمع‌آوری شده است. سپس، این اطلاعات با روش تحلیلی مورد واکاوی قرار گرفته تا مدل جامعه‌سازی اسلامی، به‌ویژه در حوزه اقتصادی، استخراج شود. این تحلیل بر تطبیق اصول استنباط‌شده از آیات با الزامات ایجاد یک نظام اقتصادی عادلانه و پایدار متمرکز است تا یک مدل منسجم و عملیاتی از فرآیند جامعه‌سازی اقتصادی در مدینه ترسیم شود.

مدل جامعه‌سازی اقتصادی در سوره بقره: اصول و راهبردها

استقرار یک جامعه اسلامی پایدار و متمدن، بدون تأسیس و عملیاتی کردن یک نظام اقتصادی عادلانه و اخلاق‌محور که به‌طور ریشه‌ای مانع از تمرکز ثروت، گسترش فقر و فساد سیستمیک شود، ممکن نیست و آیات سوره بقره، به‌عنوان منشور تأسیس دولت اسلامی در مدینه، قاطع‌ترین اصول و قوانین اقتصادی اسلام را در سه حوزه کلیدی مالکیت و توزیع، تنظیم‌گری و نظارت، و استقلال مالی تبیین و نهادینه کرده‌اند. این مدل اقتصادی، نه یک نظام لیبرالیسم محض است که بر دست‌نمائی و حداکثرسازی سود فردی متکی باشد، و نه یک نظام سوسیالیسم دولتی است که مالکیت و آزادی عمل فردی را به‌کلی سلب نماید، بلکه یک نظام هدفمند و ارزش‌مدار است که در آن، اقتصاد به‌عنوان ابزاری برای نیل به اهداف متعالی اجتماعی و معنوی، مانند عدالت، رفاه عمومی و قرب الهی، در نظر گرفته می‌شود (1).

فلسفه اقتصادی اسلام: توحید، مالکیت و خلافت

نظام اقتصادی اسلام، دارای یک فلسفه زیربنایی استوار بر اصل توحید است که آن را از سایر مکاتب متمایز می‌کند. در این فلسفه، خداوند مالک مطلق هستی و تمام اموال است: «لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ...» (بقره: ۲۸۴). انسان تنها خلیفه و امین بر اموال الهی است که حق تصرف در اموال را در چارچوب شرع و مصلحت اجتماع پیدا می‌کند. این دیدگاه، اساس مالکیت را از «حق مطلق» به «مسئولیت اجتماعی» تغییر می‌دهد و هدف اصلی اقتصاد را از حداکثرسازی سود فردی، به تحقق عدالت اجتماعی، قسط، و رفاه عمومی سوق می‌دهد (4). مسئولیت خلافت، انسان را مکلف می‌کند که در حوزه تولید، توزیع و مصرف، مجری عدل الهی باشد و از هرگونه ستم و تجاوز به حقوق دیگران پرهیز کند. این چارچوب فکری، بستر لازم برای پذیرش احکام سخت‌گیرانه‌ای چون تحریم ربا و لزوم انفاق را فراهم می‌آورد، زیرا فرد می‌داند که ثروت، امانتی الهی است که باید در مسیر رضایت او، یعنی خدمت به خلق، مصرف شود.

تحریم مطلق ربا و استقرار نظام مشارکتی، نقطه عطف سوره بقره

آیات ۲۷۵ تا ۲۸۱ سوره بقره، قاطع‌ترین و جامع‌ترین حکم اقتصادی در قرآن کریم را صادر کرده و تحریم مطلق ربا را اعلام می‌دارند. این آیات، به‌طور سیستماتیک، شالوده نظام اقتصادی جاهلی، که بر ربا استوار بود، را ویران کردند و همزمان، مدل جایگزین اسلامی، بیع و مشارکت، را بنیان نهادند. خداوند با قاطعیت بین دو پدیده اقتصادی تمایز قائل می‌شود: «...وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا...» (بقره: ۲۷۵).

تحلیل فقهی و اقتصادی ربا

ربا از منظر فقهی، هرگونه زیادی در قرض است که شرط شده باشد و در مقابل آن عملی انجام نگیرد. این امر در نظام اقتصادی اسلام به‌شدت ممنوع است، زیرا سود حاصل از ربا، سودی است که بدون فعالیت مولد، بدون پذیرش ریسک و صرفاً از طریق بهره‌کشی از نیاز مالی دیگران

حاصل می‌شود. قرآن کریم ربا را مصداق ظلم و تجاوز به حقوق مردم می‌داند و آن را به‌طور ماهوی با بیع، تجارت حلال، متفاوت می‌شمارد. در بیع، سود از طریق فعالیت مولد، تولید، تجارت، ارائه خدمت، و پذیرش ریسک حاصل می‌شود و در نتیجه، به چرخه تولید و رشد اقتصادی کمک می‌کند، درحالی‌که ربا، ثروت را به‌طور کاذب و ظالمانه به سمت یک طبقه خاص سوق می‌دهد. مکارم شیرازی و همکاران در تفسیر این آیات، تصریح می‌کنند که ربا از مصادیق «أَكْلُ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ» است که بنیان‌های اجتماعی را متلاشی می‌کند (1).

پیامدهای ویرانگر ربا بر جامعه‌سازی

قرآن در آیه ۲۷۶، هشدار می‌دهد که «يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُرْبِي الصَّدَقَاتِ...»؛ یعنی خداوند ربا را نابود، محق، می‌کند، درحالی‌که صدقات را افزایش می‌دهد. این محو شدن، نه فقط یک مفهوم آخرتی، بلکه یک حقیقت اقتصادی است؛ زیرا ربا منجر به پیامدهای ویرانگری می‌شود که ثبات اجتماعی و اقتصادی را تهدید می‌کند:

تمرکز ثروت و گسترش شکاف طبقاتی: ربا، نیروی مکنده‌ای است که ثروت را از طبقات نیازمند به طبقات ثروتمند منتقل می‌کند و شکاف طبقاتی را تشدید می‌نماید. این تمرکز ثروت، با هدف نهایی جامعه‌سازی اسلامی، ایجاد قسط، در تضاد است.

از بین رفتن انگیزه تولید و رشد اقتصادی: رباخوار ترجیح می‌دهد به‌جای تحمل ریسک تولید و تجارت، سرمایه خود را با بهره تضمین‌شده، و حتی در تورم‌های بالا، بهره واقعی منفی، به دیگران وام دهد. این امر، انگیزه سرمایه‌گذاری در بخش‌های مولد را از بین برده و سرمایه‌ها را به سمت سوداگری سهل‌الوصول سوق می‌دهد.

تهدید حاکمیتی و حکومتی: قاطعیت حکم ربا به حدی است که آیه ۲۷۹ بقره، دستور به اعلان جنگ با رباخواران پیمان‌شکن می‌دهد: «فَإِنْ لَّمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ...». این حکم نشان می‌دهد که ربا صرفاً یک گناه فردی نیست، بلکه یک جرم اجتماعی و یک تهدید برای امنیت و استقلال نظام اسلامی است؛ زیرا ثبات مالی جامعه را برهم می‌زند و حکومت را در اجرای عدالت ناکام می‌سازد.

مدل جایگزین: اقتصاد مشارکتی و اخلاق در معاملات

مدل اقتصادی سوره بقره در مقابل ربا، دو نهاد اساسی را پیشنهاد می‌کند:

بیع و مشارکت: جایگزین اصلی، بیع و قراردادهای مبتنی بر مشارکت در سود و زیان است. در این قراردادها، مانند مضاربه، مشارکت مدنی و مزارعه، ریسک و سود عادلانه بین سرمایه‌گذار و عامل تقسیم می‌شود و سود تنها از طریق فعالیت مولد و حقیقی حاصل می‌گردد. این رویکرد، پویایی و انگیزه تولید را در اقتصاد حفظ می‌کند.

قرض الحسنه و مهلت به معسر: برای رفع نیازهای ضروری و غیرمولد افراد، اسلام نهاد قرض الحسنه، وام بدون بهره، را تشویق و نهادینه می‌کند. مهم‌تر از آن، سوره بقره، بر رعایت اخلاق و رأفت در معاملات و لزوم مهلت دادن به بدهکاران معسر در زمان سختی، عُسْرَتِ، تأکید می‌کند: «وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ وَأَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ» (بقره: ۲۸۰). این امر، علاوه بر بعد معنوی، نشان‌دهنده انعطاف‌پذیری نظام اسلامی در مواجهه با بحران‌های اقتصادی و حمایت از افراد ضعیف است.

نهادسازی توزیع ثروت و شفافیت، انفاق، زکات و آیه الدّین

مدل جامعه‌سازی اقتصادی در سوره بقره، به‌وضوح بر ایجاد مکانیزم‌های نهادینه‌شده برای توزیع مجدد ثروت و جلوگیری از انباشت آن تأکید می‌کند.

تبیین فلسفه انفاق و زکات

آیات ۲۶۱ تا ۲۷۴ سوره بقره، با تأکید بی‌ظنری بر فضیلت و لزوم انفاق و صدقات متمرکز شده‌اند. این آیات، انفاق را یک تکلیف اجتماعی و اقتصادی برای تحقق عدالت می‌دانند، نه صرفاً یک عمل مستحبی و فردی. تشبیه پاداش انفاق به دانه‌ای که هفتصد برابر محصول می‌دهد: «مَثَلُ الَّذِي يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِي كُلِّ سَبْلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ...» (بقره: ۲۶۱)، هم انگیزه‌های معنوی را تقویت می‌کند و هم بر برکت اقتصادی و اثرات چندبرابری آن در فعال‌سازی چرخه اقتصادی جامعه تأکید دارد (۸). انفاق با هدایت ثروت مازاد به سمت دهک‌های پایین درآمدی، به کاهش فقر و ایجاد توازن اقتصادی کمک می‌کند و از انباشت ثروت جلوگیری می‌نماید.

اخلاق انفاق و کرامت انسانی:

قرآن در سوره بقره، بر شرایط اخلاقی انفاق اصرار می‌ورزد. انفاق باید همراه با کرامت و بدون منت و آزار باشد: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَبْطُلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى...» (بقره: ۲۶۴). این اصل اخلاقی، ضامن پایداری و اثربخشی نهاد انفاق است و هدف آن، حفظ عزت نفس و کرامت انسانی نیازمندان می‌باشد. همچنین، بر انفاق از «طبیات»، اموال پاکیزه و مرغوب، تأکید شده و نه از اموال ناچیز یا بی‌ارزش: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ وَمِمَّا أَخْرَجْنَا لَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ...» (بقره: ۲۶۷).

نقش حاکمیت: تشکیل بیت‌المال:

پیامبر (ص) برای عملیاتی کردن نظام توزیع ثروت، نهاد بیت‌المال را تأسیس کرد. این نهاد وظیفه جمع‌آوری و ساماندهی منابع مالی حکومت، از جمله زکات، جزیه، غنائم و... را بر عهده داشت و آن را به نهادی برای تأمین نیازهای عمومی، پوشش هزینه‌های حکومتی و مهم‌تر از آن، توزیع عادلانه درآمد تبدیل کرد (۹). تأسیس بیت‌المال نشان‌دهنده لزوم دخالت فعال حاکمیت در ساماندهی اقتصاد و توزیع است، برخلاف دیدگاه لیبرالیستی که دخالت دولت را در امور اقتصادی به حداقل می‌رساند.

شفافیت و قانونمندی، آیه الدین

یکی از پیشرفته‌ترین احکام اقتصادی سوره بقره، آیه ۲۸۲ است که به طولانی‌ترین آیه قرآن، آیه الدین، مشهور است و بر لزوم ثبت، توثیق و شفاف‌سازی کلیه معاملات و دیون، قرض‌ها، تأکید می‌کند: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَيْتُمْ بِدَيْنٍ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى فَاكْتُبُوهُ...». این آیه، یک نظام حقوقی پیشرفته را پایه‌ریزی می‌کند که هدف آن، جلوگیری از اختلافات حقوقی، تضمین امنیت معاملات و کاهش ابهام در روابط مالی است. این شفافیت و قانونمندی، زیربنای یک اقتصاد سالم و متکی بر اعتماد عمومی است که در مقابل شیوه مبهم و شفاهی معاملات جاهلی قرار می‌گیرد. لزوم حضور کاتب عادل و شهود در این آیه، نقش نظارت و حقوقی شدن معاملات را در جامعه اسلامی پررنگ می‌کند.

تنظیم‌گری بازار و مبارزه با فساد سیستمیک

سلامت محیط اقتصادی جامعه، بدون یک نظام تنظیم‌گری و نظارتی قوی که مانع از تباهی حقوق مردم و فساد سیستمیک شود، ممکن نیست.

مبارزه با کسب مال نامشروع و رانت

آیه «وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ وَتَدْلُوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا فَرِيقًا مِنْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْإِثْمِ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ» (بقره: ۱۸۸)، یک دستورالعمل کلیدی علیه فساد سیستمیک و رانت‌داری است. این آیه، تمام اشکال کسب درآمد نامشروع، اکل مال به باطل، را ممنوع کرده و به‌طور خاص، ممنوعیت

استفاده از رشوه و روابط فاسد با قوای حکومتی، حاکمان و قضات، برای تصاحب اموال عمومی و خصوصی را مطرح می‌کند. این امر، نشان‌دهنده آگاهی قرآن از پدیده فساد سازمان‌یافته است که در آن، قدرت و ثروت برای تضييع حقوق عمومی و خصوصی تبانی می‌کنند. این مبارزه قاطع با فساد، یک رکن اساسی در جامعه‌سازی اسلامی است؛ چراکه فساد مالی، عدالت را از بین برده و اعتماد عمومی به حکومت را تخریب می‌کند (8). نظارت بر بازار، حسب:

برای عملیاتی کردن اصول عدالت و جلوگیری از تخلفاتی چون کم‌فروشی، احتکار و غش، پیامبر (ص) نظام حسب، بازرسی و نظارت بر بازار، را تأسیس کرد و خود شخصاً بر عملکرد بازار نظارت داشت (10, 11). این نظام نظارتی، تضمین می‌کند که قواعد اسلامی دادوستد، شامل صداقت، دوری از دروغ و منع گران‌فروشی، در عمل نیز رعایت شوند. ایجاد بازار مستقل اسلامی در مدینه، نیز بخشی از همین استراتژی نظارتی و استقلال اقتصادی بود که جامعه اسلامی را از سلطه بازار یهود رها می‌ساخت.

استقلال اقتصادی و جهاد در مقابل موانع خارجی

مدل جامعه‌سازی بقره، جامعه اسلامی را همواره در معرض چالش‌های بیرونی، مانند تحریم‌های قریش و کارشکنی‌های یهود، می‌داند و راهکار عملیاتی آن را جهاد اقتصادی و تحقق استقلال مالی تعریف می‌کند.

مبارزه با سلطه و وابستگی

آیه «وَلَا تَرْكَبُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَمَا مَسَّكُمْ النَّارُ...» (هود: ۱۱۳)، مرتبط با بقره، لزوم عدم اعتماد و تکیه به قدرت‌های ستمگر خارجی را گوشزد می‌کند. از منظر فقه سیاسی اسلامی، استقلال اقتصادی یک تکلیف شرعی است؛ زیرا وابستگی مالی به دشمنان و ستمگران، موجب سلطه فرهنگی و سیاسی آنان بر جامعه اسلامی خواهد شد. جهاد اقتصادی، به معنای ساماندهی تولید و تجارت داخلی و قطع وابستگی، پاسخ جامعه اسلامی به تحریم‌ها و دشمنی‌های اقتصادی است.

راهکارهای عملی جهاد اقتصادی

حمایت از تولید داخلی و خودکفایی: پیامبر (ص) مهاجرین را به پیشه‌وری و صنعتگری تشویق می‌کرد و به ساماندهی اقتصاد زراعی پرداخت تا جامعه از نظر معیشتی خودکفا شود (12).

مدیریت هوشمندانه مصرف: مبارزه با مصرف‌گرایی و تجمل‌طلبی، نه تنها یک امر اخلاقی است، بلکه یک استراتژی اقتصادی در دوران تحریم و جهاد محسوب می‌شود. قناعت و ساده‌زیستی، منابع مالی جامعه را برای سرمایه‌گذاری‌های استراتژیک آزاد می‌سازد. توسعه روابط تجاری عادلانه: تأسیس بازار مستقل و وضع قوانین ضد تقلب، نه تنها به ساماندهی بازار داخلی، بلکه به توسعه روابط تجاری عادلانه با سایر قبایل نیز کمک شایانی کرد. این امر، استقلال اقتصادی را در بستر تجارت فعال و عادلانه محقق می‌سازد.

در نهایت، مدل جامعه‌سازی اقتصادی سوره بقره یک نظام جامع و هدفمند است که بر محوریت عدالت، مشارکت مولد و مسئولیت اجتماعی بنا شده و با ابزارهای فقهی و حقوقی قاطعی، مانند تحریم ربا، لزوم انفاق و ضرورت شفافیت، سعی در ایجاد یک جامعه مقاوم، عادل و مستقل دارد.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر، با رویکردی توصیفی - تحلیلی، به واکاوی مدل جامع جامعه‌سازی اسلامی با تمرکز بر آموزه‌های اقتصادی و اجتماعی سوره مبارکه بقره پرداخته و در نهایت، به این نتیجه می‌رسد که جامعه‌سازی اسلامی، یک فرآیند چندوجهی و هدفمند است که از تدوین زیرساخت‌های فکری و قانونی آغاز شده و به استقرار یک نظام اقتصادی عادلانه و مقاوم در برابر فساد و سلطه می‌انجامد. مدل سوره بقره، به عنوان منشور تأسیس مدینه‌النبی (ص)، یک الگوی راهبردی است که نه تنها اصول فکری، بلکه روش‌های عملیاتی را برای ایجاد یک جامعه متمدن و عادلانه ارائه می‌دهد. این مدل بر پایه اصول توحید، عدالت و مسئولیت اجتماعی بنا شده و به دنبال ایجاد یک نظام اقتصادی مولد، شفاف و اخلاق‌محور است که در مقابل چالش‌های درونی و بیرونی مقاوم باشد.

مدل جامعه‌سازی اقتصادی در سوره بقره دارای پنج دستوردهنده محوری است که اجرای آنها در صدر اسلام، جامعه اسلامی را از اقتصاد جاهلی نجات داد و الگویی برای دوران‌های بعد شد:

فلسفه اقتصادی توحیدمحور و انسان خلیفه‌محور:

اولین و مهم‌ترین دستوردهنده، تغییر مبنای فکری اقتصاد از سودمحوری و فردگرایی، جاهلی، به عدالت‌محوری و مسئولیت اجتماعی است. آموزه‌های سوره بقره، آیه ۳۰ و ۲۸۴، مالکیت را امانتی الهی می‌دانند و انسان را مکلف می‌سازند که در چارچوب خلافت خود، مجری عدل الهی در حوزه تولید و توزیع باشد (۴). این دیدگاه، زیربنای فکری تحریم قاطع ربا و لزوم انفاق را فراهم می‌آورد.

تحریم قاطع ربا و تأکید بر اقتصاد مولد و مشارکتی:

دومین دستوردهنده، حکم محوری ربا، آیات ۲۷۵-۲۸۱، است. تحریم مطلق ربا و تأکید بر «بیع»، تجارت حلال، به عنوان تنها منبع سود مشروع، نشان‌دهنده اولویت قاطع اسلام بر اقتصاد مولد و مشارکتی است. این مدل، با جایگزینی عقود مشارکتی و قرض الحسنه، نقدینگی را از سوداگری به سمت تولید هدایت می‌کند. قاطعیت حکم ربا، اعلان جنگ در آیه ۲۷۹، نشان‌دهنده ابعاد تهدیدآمیز این پدیده برای امنیت و عدالت اجتماعی است که حکومت اسلامی را مکلف به ریشه کن کردن آن می‌سازد (۱).

نهادینه‌سازی توزیع ثروت و مبارزه با فقر:

سومین دستوردهنده، ایجاد مکانیزم‌های نهادینه‌شده برای توزیع مجدد ثروت از طریق انفاق، زکات و بیت‌المال است. سوره بقره با تشویق مکرر و بی‌نظیر به انفاق، آیات ۲۶۱-۲۷۴، این عمل را از یک فضیلت صرفاً اخلاقی به یک ابزار کارآمد اقتصادی - اجتماعی تبدیل می‌کند تا از انباشت ثروت جلوگیری شده و فقر کاهش یابد. اخلاق انفاق، که بر کسب حلال، طیبات، و عدم منت و آزار استوار است، کرامت انسانی نیازمندان را تضمین می‌کند (۸).

قانونمندی، شفافیت و مبارزه با فساد سیستمیک:

چهارمین دستوردهنده، تأکید بر شفافیت و نظارت ضد فساد است. آیه ۱۸۸ بقره، لزوم مبارزه قاطع با فساد سیستمیک، رشوه به حاکمان برای تصاحب اموال عمومی، را مطرح می‌کند و نظام اسلامی را مکلف به پاکسازی قوای خود از آلودگی به رانت می‌سازد. علاوه بر این، آیه الدِّین، بقره: ۲۸۲، با تأکید بر ثبت و توثیق معاملات، زیربنای یک نظام حقوقی پیشرفته و شفاف را فراهم می‌آورد که به مبارزه با ابهام و اختلافات مالی کمک می‌کند و یک رکن اساسی برای ثبات اقتصادی است.

استقلال اقتصادی و مدیریت چالش‌های بیرونی:

پنجمین دستاورد، فراهم آوردن راهکار عملی برای جهاد اقتصادی در برابر چالش‌های بیرونی، تحریم‌ها و دشمنی‌ها، است. سیره نبوی و آموزه‌های مرتبط در سوره بقره، بر لزوم استقلال مالی، به عنوان شرط عدم اتکا به ظالمین، تأکید دارد. این امر از طریق تأسیس بازارهای مستقل، تشویق به تولید و خودکفایی، و مقابله با مصرف‌گرایی محقق می‌شود.

راهکارهای اجرایی و سیاست‌گذاری در عصر حاضر

برای بازآفرینی مدل جامعه‌سازی اقتصادی سوره بقره در عصر حاضر و تحقق اهداف تمدنی اسلام، باید اصول فوق را در قالب نهادها و سیاست‌های مدرن عملیاتی ساخت.

نهادینه‌سازی کامل اقتصاد مشارکتی و تحول در نظام بانکی:

جایگزینی کامل عقود مرابحه و فروش اقساطی، مبتنی بر بدهی، با عقود مشارکتی واقعی: نهادهای مالی باید سرمایه‌ها را به سمت قراردادهای مضاربه و مشارکت، که در ریسک و سود شریک‌اند، هدایت کنند تا نقدینگی به جای سوداگری، مستقیماً به بخش‌های مولد تولیدی و کشاورزی تزریق شود.

تقویت صندوق‌های قرض الحسنه: صندوق‌های قرض الحسنه باید نه تنها برای رفع نیازهای ضروری، بلکه برای حمایت از کسب‌وکارهای خرد و اشتغال‌زایی در مقیاس کوچک مورد استفاده قرار گیرند.

استقرار نظام حسبه نوین، شفافیت و مبارزه با فساد:

شفافیت حداکثری داده‌های حکومتی: ایجاد سامانه‌های شفافیت عمومی برای ثبت تمامی معاملات بزرگ دولتی، مناقصه‌ها، مزایده‌ها و اعطای مجوزها، با استفاده از فناوری‌های نوین.

تقویت نهادهای نظارتی مستقل: ایجاد نهادهای نظارتی قوی و مستقل، حسبه نوین، که مسئولیت رصد مستمر تراکنش‌های مالی مشکوک و مبارزه با فساد سیستمیک و رانت‌خواری را بر عهده داشته باشند.

الزام به توثیق الکترونیکی: توسعه زیرساخت‌های حقوقی و فنی برای ثبت و توثیق الکترونیکی تمامی قراردادهای مالی، آیه ۲۸۲ بقره.

سیاست‌های توزیع ثروت و مصرف هوشمندانه:

هدایت منابع انفاقی به سمت توسعه عمومی: سیاست‌گذاری برای هدایت هدفمند منابع حاصل از وقف، زکات و انفاق به سمت سرمایه‌گذاری‌های اجتماعی و توسعه زیرساخت‌ها.

مالیات بر ثروت و مصرف تجملی: وضع مالیات‌های تصاعدی بر ثروت و مالیات‌های سنگین بر مصرف تجملی و کالاهای لوکس وارداتی، می‌تواند در کنار نهادهای زکات و انفاق، به توزیع عادلانه‌تر ثروت کمک کرده و با فرهنگ مصرف‌گرایی مبارزه نماید.

راهبرد استقلال و جهاد اقتصادی در مقابل سلطه:

تمرکز بر خودکفایی در کالاهای راهبردی: سرمایه‌گذاری کلان در بخش‌هایی که بیشترین آسیب‌پذیری را در مقابل تحریم‌های خارجی ایجاد می‌کنند، مانند غذا، دارو و فناوری‌های پایه.

ایجاد بازارهای نوین منطقه‌ای: توسعه فعال روابط تجاری و مالی با کشورهای مسلمان و غیرمتخاصم، مدل تأسیس بازار مستقل مدینه.

فرهنگ‌سازی قناعت و تولید: تقویت فرهنگ کارآفرینی، تولید و استفاده از کالای داخلی، جهاد اقتصادی، در میان مردم.

نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که سوره بقره یک نقشه راه جامع برای جامعه‌سازی و تمدن‌سازی اسلامی است که ستون اصلی آن را مدل اقتصادی توحیدمحور و عدالت‌گرا تشکیل می‌دهد. قلب این مدل، تحریم قاطع ربا، به‌عنوان عامل اصلی تمرکز ثروت، و الزام به انفاق و شفافیت، به‌عنوان ابزارهای توزیع و نظارت، است. تحقق تمدن اسلامی در عصر حاضر، منوط به نهادینه‌سازی کامل اقتصاد مشارکتی، استقرار نظام حِسبه نوین مبتنی بر فناوری برای مبارزه با فساد سیستمیک و رانت، و پیمودن مسیر جهاد اقتصادی برای دستیابی به استقلال مالی در برابر سلطه جهانی است. این مسیر، نیازمند عزم جدی حکومتی و مشارکت آگاهانه مردمی برای ایجاد تحولی اساسی در فلسفه و ساختار اقتصادی است.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Makarem Shirazi N. Tafsir Nemouneh. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah; 1995.
2. Javadi Amoli A. Right and Duty in Islam. Qom: Esra Publishing; 2010.
3. Sadr SMB. Iqtisaduna. Qom: Islamic Propagation Office; 2006.
4. Mousavi Hamadani SM. Anwar-e Derakhshan in the Interpretation of the Qur'an. Tehran: Lotfi Publishing; 1984.
5. Motahhari M. A Survey of Nahj al-Balaghah. Tehran: Sadra Publications; 1995.
6. Mirsharifi SA. Introduction to the History of Islam: The Messenger of Mercy: Hajj and Pilgrimage Organization; 2012.
7. Tabataba'i SMH. Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an. Qom: Society of Seminary Teachers of Qom; 1995.
8. Qara'ati M. Tafsir Noor. Tehran: Cultural Center for Lessons from the Qur'an; 2004.
9. Qazi Nouri H. Mustadrak al-Wasa'il wa Mustanbat al-Masa'il. Qom: Al al-Bayt Institute for the Revival of Heritage; 1993.
10. Qaraqi MiA. Ma'dan al-Jawahir wa Riyadat al-Khawahir. Tehran: Mortazavieh Publishing; 1974.
11. Ya'qubi A. Tarikh al-Ya'qubi. Beirut: Dar Sader; 1995.
12. Mohammadi Reyshahri M. Mizan al-Hikmah. Qom: Dar al-Hadith Scientific-Cultural Institute; 2010.